

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Bogár Judit

Egy késmárki polihisztor élete és munkái – feljegyzéseinek tükrében

Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)

Témavezető: dr. Nagy László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Régi magyarországi irodalom műhely

Piliscsaba, 2009

I. A kutatás előzményei

Kortársai s a 18–19. század irodalom- és tudománytörténései még kora egyik legműveltebb emberének, kiemelkedő tudósnek, prédikátornak, tanárnak és nem utolsósorban kiváló költőnek tartották ifjabb Buchholtz Györgyöt (1688–1737), neve azonban a 20. század második felére szinte teljesen ismeretlenné vált. A késmárki születésű Buchholtz közel háromezer oldalas latin nyelvű naplójába, amely az 1709. május 9-i bejegyzéssel kezdődik, és 1737. július 25-én szakad meg, nap mint nap feljegyezte, hogy mi történt vele és környezetében, hol járt, kivel találkozott, kinek írt és kitől kapott levelet, mit olvasott, mit írt, mit tanított az iskolában, mit evett, mit vásárolt, mivel töltötte szabadidejét. A jelenleg Turócszentmártonban, a szlovák nemzeti könyvtár levéltárában (Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia; korábban Matica slovenská) C24/1–2. jelzet alatt őrzött kézirat rengeteg információt tartalmaz a 18. század eleji mindennapi élettel, oktatással, evangélikus felekezettel, tudományossággal kapcsolatban. A diárium hosszú időn át elfelejtve, és – néhány részletének vizsgálatától eltekintve – gyakorlatilag napjainkig feldolgozatlanul és kiadatlanul pihent. A disszertáció célja Buchholtz naplójának feldolgozása, kiegészítve a szerző széleskörű tevékenységének bemutatását más – kéziratoss és nyomtatott – források adataival. A művelődéstörténeti szempontú elemzés mellett a szöveget mint irodalmi alkotást is vizsgálom.

A szakirodalmat tanulmányozva sokféle témájú műben rábukkanhatunk ifj. Buchholtz György nevére. Életrajzi lexikonok, különböző tudománytörténeti feldolgozások, egyház- és iskolatörténetek állandó szereplője, a rövidke említések többsége azonban meglehetősen sok pontatlanságot tartalmaz vele kapcsolatban. A kimondottan Buchholtzról szóló irodalom már kevésbé gazdag. A 20. század első felében Weber Samu, Weber Rudolf, Johann Lipták foglalkozott a családdal, főként az idősebb és ifjabb György lelkészi, tanári, természettudományos és Tátra-kutató tevékenységével. Az 1950–60-as években a német egyetem történeti

kutatások keretében jelent meg több tanulmány ifjabb Buchholtz Györgyről, ezek főleg rövid hallei és jénai tartózkodását tárgyalták a napló szövege alapján. Az újabb szakirodalmat Varga Imre, Szelestei N. László, Földesi Ferenc (és jómagam) írásai jelentik, amelyek már nem elsősorban Buchholtz személyével, hanem irodalmi munkásságával foglalkoznak.

II. Módszertani megjegyzések

A teljes napló feldolgozásához – kisebb egységek vizsgálata után – először „kijegyzeteltem” a szöveget, azaz tulajdonképpen egy adatbázist készítettem, amelynek rovataiban a következő adatok szerepelnek: lapszám, dátum, témakör, információ, saját megjegyzéseim. A módszer haszna, hogy a táblázatban szereplő adatok többféle szempont szerint csoportosíthatók, illetve kereshetők.

A napló tartalmának és Buchholtz életrajzának, tevékenységének ismeretében úgy tűnt, hogy a sokféle kínálkozó lehetőség közül egy alapvetően művelődéstörténeti nézőpontú feldolgozás ígérkezik a leggyümölcsözőbbnek, így lehet leginkább megmutatni a feljegyzések sokszínűségét. A műben rejlő gazdag anyagot témakörök szerint vizsgáltam, ezek kiválasztásának fő szempontjai a következők voltak: miről ír sokat a szerző; milyen téren tartalmaz új adatokat a napló; a művelődéstörténet (peregrináció-, iskola-, tudomány-, irodalom-, olvasástörténet stb.) főbb területei; életrajzi, valamint Buchholtz társadalmi helyzetével, hivatásával, felekezeti hovatartozásával kapcsolatos események; tipikus naplótémák. A naplóban szereplő információk megértéséhez, szélesebb kontextusba helyezéséhez, értékeléséhez a szakirodalom mellett Buchholtz és kortársai más írásait, nyomtatásban megjelent és kéziratban maradt műveit is felhasználtam.

A dolgozat a témaválasztás indoklását, módszertani megjegyzéseket és rövid szakirodalmi áttekintést tartalmazó bevezetővel kezdődik, ezután műfajelméleti összefoglaló, majd Buchholtz életrajza következik. A disszertáció fő része a napló adatainak az alábbi témakörök szerinti feldolgozása: peregrinációk, oktatás és iskolai élet, Buchholtz irodalmi tevékenysége, a hazai és külföldi tudományos életben való részvétele, levelezés (részben fennmaradt levelei alapján), olvasás, vallás, mindennapi élet. A tartalmi elemzést Buchholtz nyelvhasználatának és ezzel összefüggésben hungarus-tudatának, továbbá a naplónak mint műalkotásnak a vizsgálata követi. Az utóbbi fejezetben arra a kérdésre keresem a választ, hogy mennyiben felel meg a diárium a műfaji elvárásoknak, továbbá tekinthető-e – és ha igen, milyen jegyek alapján – irodalmi alkotásnak. A dolgozat függelékében szerepel egy táblázat a napló felépítéséről (évek, hónapok, illetve lapszámok szerint), a diáriumban található magyar nyelvű versek szövege, valamint Bél Mátyás három, Buchholtzhoz írt levelének átírása.

III. A disszertáció új eredményei

Az anyag bősége és a dolgozat terjedelmi korlátai, az egyéb Buchholtz-iratok nagy száma, ugyanakkor feltáratlansága, a vizsgált korszakra és témára vonatkozó források és szakirodalom ellentmondásossága, részben pedig hiánya mind közrejátszik abban, hogy a kutatás nem tekinthető befejezettnek. Igyekeztem minél szélesebb áttekintést adni a naplóról, ezért az egyes részművek feldolgozása során nem tudtam, de nem is volt szándékom a legapróbb részletekbe menő elemzést készíteni. A napló vizsgálata azonban így is számos eredményt hozott. A benne rejlő adatok sok esetben módosítják a szakirodalom eddigi álláspontját, és rengeteg új információ került napvilágra például a peregrinációtörténettel, a nagypalugyai és késmárki iskolával, az oktatással, a 18. század eleji hazai és külföldi tudományos élettel, művek létrejöttével, ismert és

kevésbé ismert személyekkel, nem utolsósorban magával Buchholtz Györggyel kapcsolatban.

Buchholtz diárium a német szakirodalom szerint is elismert, Greifswald esetében páratlan forrása a korabeli egyetemi oktatás, egyetemi élet történetének. A Hallérról, illetve Jénárról szóló részeket ismertették már németül, a Buchholtz greifswaldi tartózkodását elbeszélő több száz lap feldolgozását és kiadását azonban régóta csak tervezi az ottani levéltár. A napló elején Buchholtz még viszonylag bőbeszédű, így sokat megtudhatunk a 18. század eleji egyetemi oktatásról, a professzorokról, tantárgyakról, tananyagról, módszerekről, disputákról, a diákéletről, a greifswaldi egyetemet magyar szempontból fontossá tevő ösztöndíj korai történetéről, a magyarországi peregrinusok helyzetéről, viszontagságairól, és arról is, hogy hogyan tartja fenn magát, hogyan egészíti ki az ösztöndíjból, a patrónusoktól és nagy ritkán otthonról származó szerény jövedelmét egy szegény diák tanítással, írásbeli bér munkákkal, versírással. Ismert volt eddig is Buchholtz disszertációja, most fény derült keletkezésének pontos körülményeire.

Számos újdonságot tartalmaz a napló az evangélikus oktatással kapcsolatban is. A nagypalugyai iskoláról eddig nagyon keveset tudtunk, Buchholtz feljegyzéseiből kiderül, hogy sokféle tanulócsoporthoz sokféle ismeretre, magas szinten tanított. Fontos adalékok a korabeli retorikaoktatás történetéhez a diáriumba feljegyzett mintaszövegek, a kántálásokéhoz a köszöntőversek. Mivel az evangélikusoknál nem voltak egységes előírások az oktatás mikéntjére vonatkozóan, az egyes iskolákkal kapcsolatban előkerülő új adatok tovább szélesítik ismereteinket e téren. Igen lényeges ezért, hogy Buchholtz naplójából megtudjuk, a szokásos hittani és latin nyelvvel kapcsolatos tárgyakon kívül történelmet, földrajzot, a filozófia különböző ágait, fizikát, görögöt és hébert tanított, mindezekhez pedig a saját maga által készített összefoglalásokon túl többek között Dietericus, Bél Mátyás, Comenius,

Hedericus, Curtius, Weiss, Heunischius könyveit használta. A késmárki gimnáziumról a fennmaradt iskolai törvényeknek köszönhetően eddig is viszonylag sokat tudunk, de az ott előírtak gyakorlati alkalmazásának fontos forrása Buchholtz diáriuma. Új tantárgyak a Nagypalugyán is oktatottak mellett a számtan, mértan, építészet, a fizikán belül a betegségek, a nyelvek közül a német és a magyar, valamint a lengyel, a szír, a francia és az orosz alapjai. Tankönyvként Vossius, Dietericus, König, Lange, Weiss, Wolff, Schrader, Curas, Hübner munkáit említi, és az iskolai újságot is a történetéhez is újabb adalékokat nyújt. Megismerhetők a diáriumból a tanév különféle eseményei, a vizsgák menete, kirándulások, büntetések. Különlegesen fontos forrása a napló az iskolai színjátszásra vonatkozó ismereteinknek – az e témával kapcsolatos adatok egy része ismert volt már korábban is, a szöveg alaposabb vizsgálata azonban számos kiegészítést, pontosítást eredményezett.

Buchholtz Györgyöt kortársai neves költőnek tartották. Naplója közel háromszáz vers írásáról tesz említést, s több mint száznak a szövege is szerepel benne. A versek között az egysoros kronosztichontól a többoldalas köszöntőig a legkülönbébb terjedelmű, műfajú és témájú szövegeket találjuk, amelyeket a következő nevekkkel illet: carmen, versus, rhythmus, cantilena, mnemonicus, versus Adonicus, epicaedium, chronostichon, epigramma, anagramma, cabbala, versus retrogradus, distichon, versus saphicus, epitaphium, epithalamium, sequentia, epigraphum, panegyricus, versus dactylicus, aenigma, leoninus, emblemata, versus onomasticus; de szerepel még echós vers, képvers, csízió is a feljegyzések között. A tematikát tekintve legtöbb az újévi, születés- és névnap-i köszöntő, esküvői ének, halotti búcsúztató – ezek egy részét csupán a címzettnek, olvasásra szánja, de nemegyszer említi, hogy műveit nyilvánosan felolvassák egy-egy esküvőn, temetésen. Megverseli a Danckából Greifswaldba tett hajóutat, Svédország valamennyi királyát, kronosztichont ír számos barátja nevére és édesanyja halálára, kronosztichonos disztichont Lutherről, anagrammákat gyárt barátai, ismerősei nevéből, epitáfiumot készít egy felboncolt kutyának és egy

Márton-napi lúdnak. A szövegek zömmel latin nyelvűek, de néhány magyar és német is akad közöttük. Néhány esküvőre vagy egyéb alkalomra írt köszöntője, valamint halotti búcsúztatója nyomtatásban is megjelent. Többször található utalás a naplóban egyes – főleg egyházi – énekek kinyomtatására, ezeket azonban nem ismerjük. A diáriumban szereplő néhány versszöveg közlése és elemzése e dolgozatban a korabeli alkalmi költészetről való ismereteinket bővíti.

Ma Buchholtz nevével főként tudománytörténeti művekben találkozhatunk. A szakirodalom leginkább Bél Mátyás munkatársaként tartja őt számon; naplójából az is kiderül, mit jelent ez konkrétan, a vármegye- és barlangleírások készítése pontosan nyomon követhető. A feljegyzésekből megtudhatjuk, hogy Fischer Dániel 1730 körül nemcsak folyóiratot, hanem valószínűleg valamiféle tudós társaságot is kívánt alapítani; és azt is (levelekkel kiegészítve a napló adatait), hogy Buchholtz hogyan működött közre a Rezik–Matthaeides-féle *Gymnasiologia* készítésében, milyen anyagot gyűjtött, és hogyan másolták diákjai Matthaeides kérésére az elkészült részeket. Kheberitsch János Kristóf fiához, Ádámhoz írt *Directorium*áról a diárium alapján már korábban bebizonyította Földesi Ferenc, hogy valójában Buchholtz a szerzője, az általa ismertetett adatokon kívül azonban még sok más is található a naplóban a műre vonatkozóan, és nem tanulságok nélküli a *Directorium* összevetése Buchholtz munkásságának más elemeivel. Számos adalékkal szolgál a napló Buchholtz nemzetközi tudományos kapcsolataihoz: megismerhetjük az általa személyesen vagy levelezés útján ismert személyeket, közreműködését a *Sammlung* és a *Nachrichten* című folyóiratokban, és kiderül, hogy egyike a Zedler-féle *Universal Lexicon* ismeretlen szerzőinek. Érdekesen árnyalja a korabeli tudományosságról alkotott képet, ahogyan a komoly témák, kísérletek, megfigyelések, leírások, részben máig érvényes megállapítások mellett a sárkányokban, boszorkányokban, lidércekben való hit, babonák és hiedelmek is megjelennek a diáriumban.

Feljegyzései szerint Buchholtz 1712 és 1732 között 14 137 levelet írt, és 6558-at kapott, ezekre a sorok mellett függőleges és vízszintes vonalak is utalnak. Nem jelölt azonban minden, a szövegben szereplő levelet a margón, és tudunk a naplóban nem említettekről is. Több százra tehető továbbá azoknak a leveleknek a száma, amelyeket 1712 előtt, illetve 1733 és 1737 között írt. Egy, a tiszolci evangélikus levéltárban található autográf kimutatás szerint közel ötszáz emberrel levelezett: rokonokkal, barátokkal, ismerősökkel, patrónusokkal, hajdani tanárokkal és iskolatársakkal, volt diákokkal, kollégákkal, lelkészekkel, tanítókkal, más értelmiségiekkel, külföldi tudósokkal, más vallásúakkal és nőkkel is. Nevesebb levelezőpartnerei például Bél Mátyás, Matthaides Sámuel, Lányi Pál, Szirmay Tamás, Krmann Dániel, Regis Márton, Moller Károly Ottó, Fischer Dániel, Bohus György, Sartorius János, Brewer János, Johann Kanold, Csécsi János. Greifswaldi, wittenbergi professzorokkal, német, osztrák, angol, erdélyi – kolozsvári, szebeni – és debreceni értelmiségiekkel is kapcsolatot tartott. A napló többnyire csak a levelek megírásának, elküldésének vagy érkezésének tényét rögzíti, tartalmukról ritkán árul el részleteket, így jobbára csak azokról rendelkezünk bővebb ismeretekkel, amelyeknek kézírata ránk maradt. Ezek tematikailag rendkívül változatosak, a magán- és közélet eseményeiről, a tudományok világáról, irodalmi művekről, olvasmányokról, iskoláról, időjárásról, természeti jelenségekről stb. egyaránt gyakran esik szó bennük. A ma ismert mintegy ötszázhatvan levél jórészt feldolgozatlan, közülük csupán néhánynak a szövege jelent meg eddig nyomtatásban.

A napló ifj. Buchholtz György könyvek iránti érdeklődéséről, már-már rajongásáról, olvasásszeretetéről tanúskodik. Mindig feljegyzi, hogy mit olvasott aznap, milyen könyvet vásárolt (és mennyiért), mit kapott vagy adott kölcsön, esetleg látott valahol. Véleményét azonban ezúttal sem árulja el: sosem beszél arról, hogy tetszett-e neki az éppen olvasott mű. Többnyire szerző és cím szerint említi a könyveket, de előfordul, hogy a kiadás helyét, idejét, sőt olykor a kiadó nevét is leírja. Máskor viszont csupán a megvásárolt könyvek számát jegyzi fel.

Legtöbbet fiatal korában, főként peregrinációi alatt olvas, később a tanári, lelkesítő teendők és a család mellett kevesebb ideje jut rá, a könyvek azonban mindvégig rendszeres szereplői maradnak naplójegyzeteinek. Olvasmányai között főként német és latin nyelvű művek szerepelnek, ritkábban magyar címekkel is találkozhatunk, de héber, görög, cseh, szlovák is előfordul. Mindenféle témájú könyvet olvas, az ókortól saját koráig keletkezetteket, régebben kiadottakat és egészen frissen megjelenteket egyaránt. Napi olvasmánya a Biblia, és gyakran olvas egyéb vallásos műveket, főként evangélikus, de katolikus és más vallású szerzők írásait is. Filozófiai, földrajzi, természettudományos, történelmi művek, szépirodalom, szótárak, lexikonok, nyelvkönyvek, folyóiratok szintén szerepelnek olvasmányai között. A könyvekhez különféle úton-módon jut hozzá: személyesen vásárolja, könyvkereskedőktől – főleg a boroszlóiaktól és lőcseiektől – rendeli meg katalógusok alapján, ajándékba vagy kölcsönbe kapja, egy részüket pedig valószínűleg apjától öröklí. Nemegyszer külföldön tanuló magyar diákok, kinti ismerősök küldik neki a köteteket. Az olvasás mellett a naplóban gyakran előkerülnek a könyvekkel való foglalatosság egyéb formái: rendezésük, tisztításuk, kötetésük, jegyzékbe foglalásuk, könyvespolc készítése stb. Többször olvashatjuk, hogy Buchholtz mások könyveit katalogizálja, vagy hagyatékok rendezésében, összeírásában segít. Saját könyveit is nyilvántartja, nemegyszer említi a naplóban, hogy a katalóguson dolgozik. A tiszolci evangélikus levéltárban több – részben töredékes és egymással keveredő – jegyzék fennmaradt ifjabb Buchholtz György könyveiről, és megtalálható itt édesapja könyveinek listája is. Egy ugyanitt található papírlap megőrizte Buchholtz könyveinek számára és értékére vonatkozó számításait: eszerint 1732. június 23-án 1055 kötete volt, ezek összesen 1616 forint 30 garast értek, a katalógus pedig 39¼ árkus papírost foglalt el. A következő években is készített összesítéseket, így jól nyomon követhető könyvtárának gyarapodása: 1737 elején már 1394 könyve volt – ez magyarországi viszonylatban igen jelentős gyűjteménynek számít.

Buchholtz György naplójából egy mélyen hívó ember képe rajzolódik ki, benne vallásosságának számos aspektusa tükröződik: lelkeszi tevékenysége, részvétele a felföldi evangélikusság életében, kapcsolata a pietizmussal és más felekezetek képviselőivel, a hit személyes és közösségi megélésének mozzanatai otthon, a templomban és az iskolában, imádságai, érdeklődése a lutheranizmus történeti emlékei iránt. Az evangélikusokat ért támadásoknak nem sok nyomát találjuk a feljegyzések között.

Számtalan információval szolgál a napló életmódról és mentalitásról, közösségi eseményekről és a szórakozás különböző formáiról, betegségekről és gyógy módokról. A szerző esküvőjéről és lakodalmáról, családtagjainak temetéséről szóló részletes beszámolók a néprajz számára is fontosak lehetnek.

Négynyelvű hungarus volt, latinul, magyarul, németül és szlovákul egyaránt jól beszélt, írt és verselt Buchholtz. Életének különböző szakaszaiban a környezettől függően más-más nyelv volt az elsődleges számára, e négy „fő” nyelv mellett azonban görögül, héberül, lengyelül és valószínűleg csehül is tudott, és valamennyire az olasz, francia, szír és orosz nyelvet is ismerte. Latinul írt naplójába néhány magyar és német vers szövegét is feljegyezte, és többször találkozunk görög, héber, szlovák, német, magyar, lengyel szavakkal, kifejezésekkel a szövegben. Nemegyszer a nyelvek keveredése figyelhető meg a naplóban a névalakok (személy- és földrajzi nevek) használatában. A felföldi német származású evangélikus értelmiségi réteg igen erős hungarus-tudattal rendelkezett, Buchholtz diáriumában is megjelenik a haza, Hungaria történelme iránti érdeklődés, sorsa iránti aggodás. Másokkal való beszélgetésekben nemegyszer szóba kerül a magyar nyelv, Buchholtz megfogalmazásaiból azonban kitűnik, hogy nem tekinti ezt a többi magyarországi nyelvnél előbbre valónak.

A napló tartalmi és formai ismertetésén, elemzésén és a művelődéstörténeti szempontból fontos új eredmények bemutatásán túl arra a kérdésre is megpróbáltam választ keresni, hogy mennyiben felel meg Buchholtz

diáriuma a műfaji elvárásoknak. A napi bejegyzések rendjét, formáját tekintve olyan, amilyenek egy naplónak a szakirodalom szerint „lennie kell”; a benne szereplő témák sem különlegesek, leginkább rendkívüli terjedelmének és adatgazdagságának köszönhetően emelkedik ki a többiek közül. A dolgozat elején található, a napló műfajáról szóló összefoglalásban felvetett szempontok többsége alapján vizsgálható Buchholtz diáriuma, a levonható következtetések azonban többnyire egészen mások, mint amilyenek ott szerepelnek. Nem sorolható egyértelműen egyetlen naplótípushoz sem a mű; a közel harminc éven át folytatott írás indítékai közt pedig csak néhány – pl. az emlékezés, a vallásosság kinyilvánítása, részben a családi minta és a gazdasági számadás – fedezhető fel a szakirodalom által hangsúlyozottak közül, az önvizsgálat, önigazolás, védekezés, gyónás azonban nem. Alig tükröz érzéseket, érzelmeket, véleményeket, nem szubjektív. Nincs nyoma, hogy Buchholtz utódainak, olvasásra, esetleg kiadásra szánta vagy forrásként használta volna naplóját. Nyelvi, stilisztikai, retorikai megformáltsága nem kiemelkedő, sőt kimondottan egyszerű; irodalmi szempontból nem mint szépirodalmi alkotás, inkább mint irodalomtörténeti adatok tárháza jelentős.

Buchholtz munkásságának számos eleme önállóan is megérdemelne egy disszertációt, monográfiát. Irodalmi műveinek és levelezésének összegyűjtése, kiadása, olvasmányainak, könyvjegyzékeinek feldolgozása tovább folytatandó nagy feladataimat jelentik, de kis résztémák is szép számmal kínálóznak még kidolgozásra. A napló teljes szövegének kritikai kiadása életre szóló feladat lenne, ám valószínűleg aránytalanul kis érdeklődésre tarthatna számot a befektetett munkához képest; az egyes személyekre vonatkozó, sok esetben ismeretlen adatok nagy száma miatt azonban talán érdemes volna egy névmutatót készíteni hozzá, amelynek alapján az érdeklődő kutatók könnyen megtalálhatnák benne a számukra fontos információkat.

IV. A témához kapcsolódó publikációk

Ifj. Buchholtz György magyar nyelvű köszöntőversei, Magyar Könyvszemle, 1998, 390–397.

Ifj. Buchholtz György második peregrinációja (1713), s. a. r., bev. BOGÁR Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely – Források, 1).

Egy „négy nyelvű hungarus”: *Ifj. Buchholtz György és a nyelvhasználat kérdései = Irodalmi és nyelvi kölcsönhatások az integráció folyamatában – Literárne a jazykové interakcie v procese integrácie: Nemzetközi tudományos konferencia 2005. február 16.*, szerk. František ALABÁN et al., Banská Bystrica, 2005, 261–269.

„Draconum ossa”: *Ifj. Buchholtz György és a deményfalvi barlang = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században: Tanulmányok*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, SZENAL, 2006, 11–26.

BOGÁR Judit, GUITMAN Barnabás, *Bél Mátyás levele ifj. Buchholtz Györgyhez: Pozsony, 1727. október 28. = Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 7), 39–42.

Mesterkedő költői játék: *Ifj. Buchholtz György kéziratos versei = „Ember lenni mindig, minden körülményben”*: *Tanulmányok Kiczenko Judit születésnapja alkalmából*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 8), 28–41.

„Mesterkedő költői játék” = Kontext – Filológia – Kultúra II. Kontextus – Filológia – Kultúra II., szerk. František ALABÁN et al., Banská Bystrica, 2008, 105–112.

A témához kapcsolódó szócikkek: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, I–VIII, Budapest, Balassi, 2003–2008.